

Питання теоретичні: художній дискурс

Якщо брати до уваги те, що "дискурс у найповнішому розумінні терміна – це мовомислення даної епохи, він пов'язаний зі світоглядними пріоритетами, історією, поточною ситуацією в суспільстві" [1], то зазначений науковий концепт потребує уточнення. Існують різноманітні підходи до аналізу наведеного поняття (лінгвістичний, кратологічний, семіотичний, соціально-комунікативний, постмодерністичний та ін.). Що ж стосується мовознавчої науки, то нині воно розглядається в аспекті прагмалінгвістики, когнітивної стилістики, психолінгвістики й інших її напрямків [2].

Слово *дискурс* пов'язують із латинським *discere* – блукати [3]. Що ж стосується англійських та французьких словників, то тут "домінує сема говоріння. Це слово вживається для позначення мовлення, говоріння, розмірковування, здатності до розмірковування. В англійській мові, куди це слово проникло з французької, закріпилась і більш специфічна назва церковної проповіді" [4].

Учені вважають, що аналізований термін увів у науковий обіг "Е.Бюїссанс у своїй праці "Мова й дискурс", опублікованій в Брюсселі в 1943 р. Бінарна опозиція *мова–мовлення* була розширена Бюїссансом: він розширив її третім членом – дискурсом, під котрим розумів механізм переведення мови в живе мовлення. У цілому ж у лінгвістиці аж до 60-х років поняття "дискурс" використовувалось як синонім до тексту й мовлення" [5]. Існує й думка про те, що в "60–70-х роках дискурс розуміли як зв'язну й узгоджену послідовність речень і мовленнєвих актів (Е.Бенвеніст, З.Харріс, М.Фуко)" [6], нині ж, окрім того, беруться до уваги "знання про світ, думки, установки, цілі адресата" [7].

У виданні "Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів" подано таке визначення дискурсу: "зв'язане мовлення в конкретних соціокультурних, психологічних умовах. Дискурс відбиває ситуацію безпосередньої мовної діяльності з урахуванням форми спілкування, поведінки, міміки, жестів мовця; текст разом з умовами його творення і сприймання, динамічний контекст культури, в якому здійснюється прочитання тексту та його вплив на свідомість читача" [8].

Дискурс – це *текст як подія*. У "Лінгвістичному енциклопедичному словнику" аналізоване поняття визначається як текст у сукупності з екстралінгвальними – прагматичними, соціокультурними, психологічними та іншими факторами; текст, узятий у подієвому аспекті; мовлення, яке розглядається як цілеспрямована соціальна дія" [9].

Як бачимо, в обох наведених наукових виданнях підкреслено тісний зв'язок мови з позамовним контекстом і залежність семантики висловлювання від зовнішніх умов. Як складне утворення, "дискурс включає паралінгвістичний супровід мовлення (міміку, жести), що виконують такі основні функції, які диктує структура дискурсу: ритмічну ("автодиригування"), референтну, які зв'язують слова з предметною галуззю застосування мови (дейктичні жести), семантичну (див. міміку й жести, що супроводять деякі значення), емоційно-оцінну, функцію впливу на співбесідника, тобто ілюктивну силу (пор. жести перемоги, переконання)" [10].

Існують різні типи дискурсу (юридичний, політичний, полемічний, конфліктний та ін.). Із усіх наявних його різновидів нас цікавить художній. Останній був предметом студій Джона Серля, Мішеля Фуко, Ролана Барта, Умберто Еко, Юлії Крістевої й ін. Зазначені імена засвідчують артикульованість постмодерністичного аспекту.

У художньо-дискурсивному мовленні панує "несправжність", "неправдоподібність". Джон Серль у праці "Логічний статус художнього дискурсу" [11] розмежовує поняття "дискурсу всерйоз" і художнього дискурсу, який, на його думку, не можна ототожнювати з мовою художніх творів: вони зазвичай не повністю спираються на вимисел. У художньому дискурсі діють такі чинники:

- 1) наявність несемантичних конвенцій, що розривають зв'язок між словами та світом;
- 2) підтримування особливої мовної гри, яка спирається на певний набір конвенцій (проте останні не є семантичними правилами);
- 3) уживання слів не відповідно до їх усталених значень.

У художньому дискурсі руйнується зв'язок між реальною дійсністю й мовою, що її презентує. При цьому мовний універсум стає "більшим" за світ позначуваних речей. У праці Мішеля Фуко "Порядок дискурсу" [12] виділено такі ознаки останнього:

- 1) знеосібленість тексту, його "біла байдужість", "анонімність шепоту", що пов'язано зі смертю автора, тобто втратою чинників, які підкріплюють зв'язок тексту з реальністю;
- 2) неспіввідносність із дійсністю – "насильство", яке здійснюється над речами;

3) креативний потенціал, тенденція до "розгалуження" семантики, її непередбачуваність і безконтрольність;

4) системність, або "семантична круговерть";

5) недосяжність правдивості, реалістичної окресленості – це "істина в масці", те, що пригнічує волю до істини;

6) схожість на гру (письма, читання, обміну).

Дискурс виходить за межі функції копіювання об'єктів дійсності й перестає бути їх відбитком. Він не повинен відповідати дійсному порядку речей, тобто бути істинним. Достатньо бути правдоподібним, тобто відповідати іншому дискурсу: "Закони нашого власного дискурсу водночас правдоподібні (через сам той факт, що вони є законами) і непізнавані, оскільки описати їх може тільки інший дискурс" [13]. Існують два аспекти правдоподібності: "правдоподібне як дискурсивний, абсолютний і немінучий закон; і правдоподібне як маска, як система риторичних способів, яке прагне подавати ці закони як підкорення об'єктів" [14].

Дискурсивність зумовлюється тим, що висловлювання надається до тлумачення. Її ознакою Умберто Еко вважає порушення усталеного ладу в мові – це пов'язано з семантичною трансформацією: "Порядок як такий не існує; це лише один із нескінченно можливих станів спокою, до якого приходять безлад" [15]. Поняття дискурсу вчений бачить широко, охоплюючи весь креативний аспект мовлення: "Проблема творчості мови виявляється не тільки в упривілейованій царині поетичного дискурсу, а щоразу, коли мова – для того, щоб позначити щось таке, що культура ще не засвоїла (а це "щось може бути зовнішнім чи внутрішнім для кола семіозису), – повинна винайти комбінаторні можливості чи семантичні поєднання, які не передбачив код" [16]. Основна риса дискурсивності, на його думку, полягає в наявності гнучкої системи означування, коли "мова робить жест" (Умберто Еко).

Структурно-семантичні ознаки дискурсивного мовлення, як вважає Умберто Еко, формуються на основі того, що воно складається з семем, кожна з яких є початковим текстом (а текст, у свою чергу, є розширеною семемою). Дискурсивність тексту передбачає здійснення таких операцій:

1) контекстуальний семантичний вибір, тобто змістові одиниці розглядаються у зв'язку з іншими елементами значення;

2) відсилання до іншого контексту, "прочитання" крізь інтертекстуальну призму;

3) розгляд у світлі особистої ідеологічної перспективи;

4) "маніпулювання" означниками, відсилання до нових означуваних у відповідь на здобутий досвід, розширений інформаційний простір [17].

Дискурсивність мови, що виявляється як література, письмо, текст, на думку Ролана Барта (лекція, присвячена заступанню на посаду завідувача кафедри літературної семіології Колеж де Франс) [18], створюють такі ознаки, як:

- 1) утопічний характер, ірреалістичність, яка полягає у здатності "досягти неможливого", перманентна "революційність";
- 2) схожість на гру, яку формує така ознака, як "зміщувальність". Ігрова ознака постає як засіб розвінчування мови через гру слів;
- 3) семіотична сила, яка полягає не стільки в тому, щоб руйнувати знаки, як у тому, щоб їх розігрувати;
- 4) безвладдя, уникання "стадності слова".

Дискурсивність невіддільна від прагматики висловлювання. Термін "дискурс" Цветан Тодоров вважає структурною парою до функціонального поняття "вживання"(мови): "Речення – то лише вихідна точка функціонування дискурсу: ці речення зв'язуватимуться між собою та вимовлятимуться в певному соціально-культурному контексті; вони трансформуватимуться, таким чином, у вислови, а мова – в дискурс" [19].

Автономної істини не існує, вона завжди персональна, тобто залежить від сприйняття людини. Подібно до того, як привид може існувати лише в уяві людини, індивідуальне, специфічне бачення внутрішньої наповненості слова є певним фантомом. Однак саме таке персоналізоване сприйняття семантики слова й зумовлює існування дискурсу, продукує його, адже "мова зосереджена на сутності та узагальнювальна за своєю природою: варто мені заговорити, і я вхожу в світ абстракції, універсальності понять, а не речей... Якщо відсутність відмінності дорівнює не існуванню, чистій відмінності не можна знайти назви: вона не існує для мови"[20]. Семантика слова визначається лише певними словами й певними реченнями всередині цього тексту й формується тільки залежно від зв'язків із ними (відношення спів-присутності).

Дискурс "дискваліфікує" об'єкт, робить його фіктивним. Поетичну мову ХХ століття не можна звести до речової конфігурації. Тому принципово неможливо поставити останню крапку в інтерпретації семантики слова як частини тексту. Тут мова постає звільненою від репрезентативних обов'язків. Юлія Крістева під концептом "дискурс" розуміє мову зі значною часткою суб'єктивних особливостей. Лінгвальне середовище конститує міфи та вияви неусвідомленого й перебуває в опозиції з соціальною ідеологією: "Суб'єктивний дискурс, дана соціальна ідеологія знаходять не остаточне пояснення, а власну матеріальність, де вони конституються, живуть і помирають у логіці взаємовпливів і постійних суперечностей"

[21]. Услід за Бенвеністом вона твердить, що дискурс спрямований на подолання меж мови і злиття з практикою суб'єкта й суспільними процесами, уже неналежними до порядку мови.

Об'єкти дискурсу – це ритми, міфи, поезії, експерименти на межах соціальності. Тому в ході його вивчення зусилля лінгвістів мають бути спрямовані не на вивчення лінгвального суб'єкта, а на вивчення вислову-об'єкта: "Бенвеніст вважав, що система мови – не тільки структура знаків, а передусім предикативний синтез, що становить зовсім іншу концепцію лінгвістичного акту" [22]. У художньому дискурсі мова постає як праця. Концепт істинності у звичайному розумінні незастосовний до поетичної мови, яка діє на межі позначення й позначуваного: їй притаманна незвичайна істина. Дискурсивність спирається на різницю між позначеним і позначенням та на зміни, які вносить у семантику знака мовний суб'єкт: "Поетична мова, розхитавши позицію і позначеного, і трансцендентального еґо, утверджує все-таки не тезу якогось буття чи якогось значення, а тезу сигніфікативного механізму: вона утверджує свій власний процес як невизначений процес між значенням і безглуздям, між мовою і ритмом (у значенні ланцюга, зв'язку, що його, на думку Гайдеггера, мало слово "ритм" у "Прометей" Есхіла), між символікою і семіотикою [23].

Терміни "дискурс", "дискурсія", "дискурсивна практика" активно вживаються у монографіях, збірниках наукових праць (Гундорова Т. Проявлення Слова. Дискурсія раннього українського модернізму. Постмодерна інтерпретація. – Львів, 1997; Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі – К., 1999; Слово. Знак. Дискурс: Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / За ред. М.Зубрицької. – Львів, 2002; Аґєєва В. Жіночий простір: Феміністичний дискурс українського модернізму. – К., 2003). Дискурсивний підхід спрямовано на осягнення мовомисленневих особливостей, оскільки він "відкриває можливості для актуалізації знань про те, що знаходиться за межами мови" [24].

Як зазначає Тамара Гундорова, поняття дискурсу, дискурсивної практики, дискурсії здобули популярність у постструктуралістських дослідженнях і позначають співвідношення між загальними й індивідуальними семантичними закономірностями мовних явищ, що демонструють самодостатність та онтологічну цілісність мови, яка має власну матеріальність [25]. До ознак дискурсивності вона відносить такі:

- 1) слово втрачає семантичну окресленість і репрезентується, з одного боку, як знак, а з другого – як символ, наповнений архетипним, містичним змістом;

2) мовна одиниця постає як виразник психічних процесів, які відбуваються у підсвідомості людини;

3) слово виконує функцію моделювання альтернативного, ймовірного характеру дійсності й розгортається як простір мовних ігор, словесних масок, "семантичних утопій";

4) внутрішнє мовлення суб'єкта артикулюється, набуває значущості;

5) лексико-семантична одиниця в художньому тексті співвідноситься не з предметом реальної дійсності, а з іншим словом;

6) мову звернено на себе задля творення вторинних смислів.

Отже, термін "художній дискурс" найширше презентований працями постмодерного спрямування. Останні відображають процеси, що відбуваються в мовленні, орієнтованому на естетично валентну мовотворчість. До них належить послаблення співвідносності з предметами та явищами реальної дійсності, суб'єктивізація семантики слова, залежність конотації лексико-семантичних одиниць від змісту текстового цілого, "розмивання" їх оцінності й посилення образності.

Література

1. Старовойт І.М. Український постмодернізм у критичному та художньому дискурсах кінця ХХ ст. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук. – Львів, 2001. – С. 2.

2. Скрипник А.В. Французький поетичний дискурс епохи середньовіччя. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук. – К., 2005. – С. 3.

3. Энциклопедия постмодернизма / Сост. и науч. ред. А.А.Грицанов, М.А.Можейко. – Минск, 2001. – [Цит. 2008р., 26 травня]. – Доступний із: <http://culture.niv.ru/doc/philosophy/encyclopedia-post-modern/index.htm>.

4. Белозерова Н.Н. Парадоксы дискурса. – [Цит. 2008 р., 23 травня]. – Доступний із: <http://frgf.utmn.ru/No13/text04.htm>.

5. Лингвистические и кратологические трактовки дискурса // Без темы. – №2 (2). – [Цит. 2008р., 24 травня]. – Доступний із: [http://beztemy.usu.ru/?base=mag/0002\(02_2006\)&xslIn=showArticle.xslt&id=a06&doc=../content.jsp](http://beztemy.usu.ru/?base=mag/0002(02_2006)&xslIn=showArticle.xslt&id=a06&doc=../content.jsp).

6. Гусева С.В. Перифрастика в эпистолярном дискурсе А.П.Чехова // Международные Бодуэновские чтения: Казанская лингвистическая школа: традиции и современность (Казань, 11–13 декабря 2003 г.: Труды и материалы): В 2 т. / Под общ. ред. К.Р.Гамуллина. – Т. 1. – С. 42.

7. Там само. – С. 43.

8. Єрмоленко С.Я. та ін. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів. – К., 2001. – С. 47–48.

9. Арутюнова Н.Д. Дискурс // Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990. – С. 137.

10. Там само. – С. 138.

11. Серль Д. Логічний статус художнього дискурсу. – [Цит 2008 р., 10 травня]. – Доступний із: http://www.ruthenia.ru/logos/number/1999_03/1999_3_04.htm.
12. Фуко М. Порядок дискурса // Фуко М. Воля к истине. – М., 1996.
13. Тодоров Ц. Вступ до правдоподібного // Тодоров Ц. Поняття літератури та інші есе. – К., 2006. – С. 81.
14. Там само. – С. 77.
15. Еко У. Про можливість породження естетичних повідомлень у мові Едему // Еко У. Роль читача. Дослідження з семіотики текстів. – К., 2004. – С.154.
16. Там само. – С.109–110.
17. Еко У. Дискурсивні структури // Еко У. Роль читача. Дослідження з семіотики текстів. – Львів, 2004. – С. 41–49.
18. Барт Р. Актовая лекция, прочитанная при вступлении в должность заведующего кафедрой литературной семиологии в Коллеж де Франс 7 января 1977 года. – [Цит. 2008р., 22 травня]. – Доступний із: <http://www.libfl.ru/mimesis/txt/barthes3.html>.
19. Тодоров Ц. Поняття літератури // Тодоров Ц. Поняття літератури та інші есе. – К., 2006. – С.18.
20. Тодоров Ц. Привиди Генрі Джеймса // Тодоров Ц. Поняття літератури та інші есе. – К., 2006. – С. 92.
21. Крістева Ю. Предикативна функція і мовний суб'єкт / Крістева Ю. Полілог. – К., 2004. – С. 286.
22. Крістева Ю. Предикативна функція і мовний суб'єкт / Крістева Ю. Полілог. – К., 2004. – С. 287.
23. Крістева Ю. Від однієї ідентичності до іншої / Крістева Ю. Полілог. – К., 2004. – С. 138.
24. Ракитина С.В. Когнитивно-дискурсивное пространство научного текста. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук. – Волгоград, 2007. – С. 2.
25. Гундорова Т. Проявлення Слова. Дискурсія раннього українського модернізму. Постмодерна інтерпретація. – Львів, 1996. – С. 23.

О.Степаненко

Метафоричне використання полісемів у художньому мовленні Дмитра Павличка (на матеріалі книги поезій "Золоте ябко")

Нескінченне пізнання безмежного у своїх виявах об'єктивного світу вимагає створення нових слів. Оскільки кількість лексичних засобів обмежена, мовне освоєння дійсності відбувається також шляхом процесів асоціювання при відображенні у свідомості мовців нових значень слів та матеріальних форм їх вираження. Унаслідок цих процесів виникає явище полісемії, що свідчить про наявність у мові тенденцій до позначення без-